

تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی

نجیب مایل هروی

www.ketab.ir

انتشارات سوره مهر (وابسته به حوزه هنری)

پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی

تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی

نجیب مایل هروی

طراح جلد: افسانه آسایش

چاپ: سعافی و لیتوگرافی؛ واژه پرداز اندیشه-چاپ اندیشه

۱۳۹۴

شمارگان: نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۷۵-۲۱۰-۰

سرویس: م. هروی، نجیب، ۱۳۳۹-

عنوان و بدیداور: "یخ نه خیزد ازای و تصحیح انتقادی نسخه‌های

خطی/نجیب مایل هروی؛ [رای]؛ شکده فرهنگ و هنر اسلامی.

مشخصات نشر: م. هروی، انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۳.

مشخصات ظاهری: ۶۸۰-

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۷۵-۷۱۶-۷-

وضعیت فهرست نویسی: فنی

موضوع: نسخه‌شناسی

موضوع: تصحیح انتقادی

موضوع: نسخه‌های خطی--ویراستاری

موضوع: نسخه‌شناسی--ایران--تاریخ

شناسه افزوده: شرکت انتشارات سوره مهر. پژوهشکده فرهنگ و هنر

لام

رده بندی کنگره: ۳۱۳۹۳: ۲/۱۱۲/۳ Z

رده بندی دیویی: ۸۰۸/۰۲۷

شماره کتابشناسی ملی: ۳۴۲۵۰۴۵

نشانی: تهران، خیابان حافظ، خیابان رشته پلاک ۲۳

مستدوق پستی: ۱۵۸۱۵-۱۱۴۴

تلفن: ۶۱۹۴۲ سامانه پیامک: ۳۰۰۵۳۱۹

تلفن مرکز پخش (پنج خط): ۶۶۴۶۰۹۹۳ فکس: ۶۶۴۶۹۹۵۱

www.sorehme.ir

نقل و چاپ نوشته‌ها منوط به اجازه رسمی از ناشر است.

دیاچه دوم.....	۲۱
دیاچه اول.....	۲۵
بخش نخست کلیات - خدشناسی.....	۲۹
۱. نسخه عالم، گریه ها، انواع آن.....	۳۱
۱-۱. تعریف نسخه	
۱-۱. نسخه، دست نویس، رونویس	
۱-۲. وجه تسمیه نسخه	
۱-۳. اهمیت کتابت و کاغذ در تمدن ایرانی	
۱-۴. رشد تألیف و تدوین کتاب	
۱-۵. نسخه های ساده و آرایه ور	
۱-۶. مسوده مؤلف	
۱-۷. نسخه اصل	
۱-۸. نسخه سماع شده	
۱-۹. نسخه مقایله شده	
۱-۱۰. نسخه هنری	
۱-۱۱. نسخه املائی	

۱- ۱۲ نسخه‌های کامل و مجمل

۱- ۱۳ نسخه مشکول

۱- ۱۴ نسخه مزور

۱- ۱۵ نسخه منحصریه فرد

۱- ۱۶ مشترکات نسخه نویسی

۱- ۱۷ نسخه‌های چینی

۲- کانون‌های نسخه نویسی در تمدن اسلامی ۷۵

۲- ۱ طبقه بندی نسخه های خطی

۲- ۱ کانون نسخه پردازی دیوانی

۲- ۲ کانون نسخه پردازی دیوان عباسی

۲- ۳ کاتبان راجی

۲- ۴ آیین کتابت در تمدن اسلامی

۲- ۵ کاتبان در دستگاه حکومت بنی عباس

۲- ۶ کاتبان در دیوان حکومت های سنی

۲- ۷ آداب کتابت میان کاتبان دیوان سالار

۲- ۸ پایه دانش کاتبان دیوان سالار

۲- ۹ کانون نسخه پردازی در ربع رشیدی (/ تبریز)

۲- ۱۰ کانون نسخه پردازی در اخلاصیه (/ هرات)

۲- ۱۱ زیبایی آفرینی در نسخه پردازی نوشتار خانه بایسنغری

۲- ۱۲ پیروی از نوشتار خانه های عهد تیموریان در ماوراءالنهر

۲- ۱۳ نوشتار خانه شاه طهماسب صفوی

۲- ۱۴ نوشتار خانه بهرام میرزا صفوی

- ۲- ۱۵ کانون نسخه‌پردازی دیوانی در عهد شاه عباس صفوی
- ۲- ۱۶ تأثیر نقاشی فرنگی بر نسخه‌پردازی دیوانی در اواخر عصر صفوی
- ۲- ۱۷ کانون نسخه‌پردازی دیوان سالار در عصر افشاریه و قاجاریه
- ۲- ۱۸ نسخه‌پردازی دیوانی در قلمرو عثمانی
- ۲- ۱۹ نسخه‌پردازی دیوانی در قلمرو شیپانیان
- ۲- ۲۰ کانون نسخه‌نویسی دانشمندان
- ۲- ۲۱ علی‌گرایش دانشمندان به نسخه‌نویسی و کتابت
- ۲- ۲۲ شناسه‌های نسخ مکتوب توسط دانشمندان
- ۱- ۲۳ آموزه‌های نسخه‌پردازی در کانون دانشمندان
- ۲- ۲۴ بی‌علاقگی دانشمندان به نسخه‌آرایی
- ۲- ۲۵ توجه دانشمندان به نسخه‌های مصحح و معتبر
- ۲- ۲۶ کانون نسخه‌نویسی در دوران قاجاریه
- ۲- ۲۷ نسخه‌نویسی کتاب‌فرمایان
- ۲- ۲۸ سهم خوش‌نویسان در نسخه‌نویسی
- ۲- ۲۹ برخی آداب نسخه‌نویسی خوش‌نویسان
- ۲- ۳۰ خوش‌نویسان و آموزه زیبایی‌شناسی در کتابت
- ۲- ۳۱ جایگاه تعلیق، نسخ، و نسخ تعلیق در نسخه‌نویسی نگارش‌های فارسی
- ۲- ۳۲ حاصل کوشش کانون‌های نسخه‌نویسی
۳. ساختار نسخه‌های خطی ۱۸۵
- ۳- ۱ ساختار کتاب
- ۳- ۱ ساختار مرقع
- ۳- ۲ ساختار بیاض

۳-۳ فرایند نسخه‌پردازی کتاب

۳-۴ ابزار کاتبان و نسخه‌نویسان

۳-۵ ساختار ظهر نسخه

۳-۶ گنجینه‌های ظهر نسخه

۳-۷ مفتوح نسخ

۳-۸ چگونگی کتابت ابواب و فصول

۳-۹ دگرگونی قلم و اندازه خط به لحاظ تشخیص متن و عنوان‌ها

۳-۱۰ هماهنگی و همکاری کاتب و نقاش در کانون نسخه‌پردازی دیوانی

۳-۱۱ رسم‌گونه‌های اجزای آثار دوره‌ای

۳-۱۲ دوره‌های ترقیمه‌های نسخ خطی

۳-۱۳ چگونگی کتابت ترقیمه

۳-۱۴ انجامه‌ها (خواتمه) کتاب

۳-۱۵ ساختار نسخه‌های ادب منظوم

۳-۱۶ فرایند کار جلدساز (مجلدساز)

۳-۱۷ باره‌ای از دیگر نشانه‌های ساختاریک نسخه خطی

۳-۱۸ نشانه‌های اختصاری [abbreviation] نسخه‌های خطی

۳-۱۹ عبارات و اضافات صفحات بدرقه

۲۱۳ ..... ۴. کاتب، تصرفات متذوقانه، و لغزش‌ها

۴-۰ جایگاه کاتب در تمدن‌های باستانی

۴-۱ پایگاه کاتب در تمدن اسلامی

۴-۲ فراز و فرود آموخته‌های کاتبان

۴-۳ بی‌توجهی کاتبان به آداب علمی در نسخه‌نویسی

- ۴-۴ علت لغزش در کتابت
- ۴-۵ سهو و تسامح کاتبان
- ۴-۶ تحول و دگرگونی زبان به حیث علتی از علل لغزش در نسخه‌نویسی
- ۴-۷ گونه‌زبانی کاتبان و سهو آنان در نسخه‌نویسی
- ۴-۸ کم‌دانی و بی‌سوادی برخی کاتبان
- ۴-۹ نقل لغزش‌های کاتبان پیشین از سوی کاتبان پسین
- ۴-۱۰ حبّ و بغض فرقه‌ای و تأثیر آن در نسخه‌نویسی
- ۴-۱۱ شباهت و مانندگی حروف و رواج تصحیف و تحریف
- ۴-۱۲ تصحیف و تحریف در ضبط اسامی و اعلام
۵. ابزار و اصطلاحات نسخه‌شناسی ۲۲۹
- ۵-۱ اجزای خط
- ۵-۱-۱ نسخه‌شناسی با سبک‌ها، سبک‌های و سبک‌های
- ۵-۲ پیدایش کاغذ در قلمرو اسلام
- ۵-۳ کاغذشناسی نسخه‌نویسان
- ۵-۴ کاغذ سمرقندی
- ۵-۵ کاغذ خراسانی
- ۵-۶ کاغذ خانبالغ
- ۵-۷ کاغذ ختایی
- ۵-۸ کاغذ بوستانی
- ۵-۹ کاغذ شامی
- ۵-۱۰ کاغذ دفتری
- ۵-۱۱ کاغذ کاهی

- ۵-۱۲ کاغذ کشمیری
- ۵-۱۳ کاغذ بٹی
- ۵-۱۴ کاغذ هنری
- ۵-۱۵ کهنه کردن کاغذ
- ۵-۱۶ سهم خط‌شناسی در نسخه‌شناسی
- ۵-۱۷ خط کوفی
- ۵-۱۸ صور کوفی
- ۵-۱۹ کوفی شرقی
- ۵-۲۰ خط نسخ
- ۵-۲۱ دو گونه نسخ در نسخه‌نویسی
- ۵-۲۲ خط نسخ تعلیق
- ۵-۲۳ دو گونه نسخ تعلیق
- ۵-۲۴ پیدایش خط نسخ تعلیق
- ۵-۲۵ نسخ تعلیق زیبا
- ۵-۲۶ خط تعلیق و کاتبان اسناد و منشآت دیوانی
- ۵-۲۷ شکسته‌نسخ تعلیق
- ۵-۲۸ دیگر خط‌های متداول در نسخه‌نویسی و کتابت
- ۵-۲۹ خط‌شناسی
- ۵-۳۰ چلیا
- ۵-۳۱ هنر تجلید و جلدشناسی
- ۵-۳۲ نخستین جلد‌های نگارش‌های فارسی
- ۵-۳۳ جلد‌های چرمی

- ۵-۳۴ جلد‌های عصر تیموریان
- ۵-۳۵ دیگر جلد‌های معمول میان مجلدان
- ۵-۳۶ جلد ترمه‌ای
- ۵-۳۷ جلد سوزنی
- ۵-۳۸ جلد کاغذی
- ۵-۳۹ جلد بلغار
- ۵-۴۰ دیگر انواع جلد
- ۵-۴۱ برخی از مصطلحات جلدسازی
- ۵-۴۲ قطع‌های نسخ خطی
- ۵-۳ ارایه‌های نسخ‌های خطی
- ۵-۲۴ اصطلاحات نسخ و شیناسی
۶. جایگاه رسم الخط در تذهین و تزیین کتب ۲۷۱
- ۶-۱ فقدان دستور خط فارسی به سبب این‌نامه کتابت
- ۶-۱ دو شیوه رسم الخط در نسخ خطی فارسی
- ۶-۲ ویژگی‌های رسم الخط نسخ فارسی
- ۶-۳ رسم الخط کهن فارسی
- ۶-۴ اسلوب نگارش حروف (۱)
- ۶-۵ اسلوب نگارش کلمات و ترکیبات
- ۶-۶ رسم الخط فارسی در سده‌های ۶ تا ۸ قمری
- ۶-۷ اسلوب نگارش حروف (۲)
- ۶-۸ فصل و وصل حروف و کلمات
- ۶-۹ رسم الخط فارسی در سده‌های ۹ تا ۱۳ قمری

۶- ۱۰ چگونگی کتابت کلمه «که»

۶- ۱۱ فقدان «فا» بی اعجمی

۶- ۱۲ فواید گونه زبانی نسخ خطی

۷. گونه‌های زبان در نسخه‌های خطی ۲۹۳

۷- ۰ گونه زبان چیست

۷- ۱ فقدان اطللس تاریخی گونه‌های فارسی

۷- ۲ صبغه غلیظ گونه زبانی در نسخه‌های کهن فارسی

۷- ۳ آمیختگی گونه زبانی و رسم الخط به دست برخی مصححان معاصر

۷- ۴ در شناخت حرف «یا» در واژه‌های «جوی» و «موی» و ...

۷- (حرف «ی» به جای کسره اضافه

۷- ۶ کاربرد برخی افعال زبان در نسخه‌های کهن فارسی

۷- ۷ برخی ضیقات اشتباه

۷- ۸ تبدیلات و دگرگونی‌های زبانی در نسخه‌های خطی

بخش دوم | تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی ۳۰۵

۸. مراحل نسخه‌شناسی ۳۰۷

۸- ۰ سهم نسخه‌شناسی در تصحیح نسخه‌های خطی

۸- ۱ سه مرحله نسخه‌شناسی به لحاظ تصحیح نسخه‌های خطی

۸- ۲ شناخت توصیفی نسخ

۸- ۳ تکیه بر ترقیمه نسخ

۸- ۴ صور خط در نسخه‌شناسی

۸- ۵ نسخه‌شناسی تاریخی

۸- ۶ اهمیت نسخه‌های مکتوب پیش از ۸۰۰ قمری

۸-۷ فایده‌های نسخه‌شناسی تاریخی

۸-۸ نسخه‌شناسی تاریخی به تصحیح نسخه‌ها راه نمی‌برد

۸-۹ نسخه‌شناسی تطبیقی

۸-۱۰ صعوبت نسخه‌شناسی تطبیقی

۸-۱۱ فایده‌های نسخه‌شناسی تطبیقی

۸-۱۲ جایگاه نسخه‌شناسی تطبیقی در کتاب‌شناسی

۹. نسخه‌شناسی منظومه‌ها و دیوان‌ها ۳۳۱

۹-۰ ضرورت دقت بیشتر در نسخه‌شناسی آثار منظوم ادبی

۹-۱ دگرگونی آثار منظوم در تاریخ فرهنگ

۹-۲ طرح یک نمونه از دگرگونی

۹-۳ دگرگونی آثار منظوم به دست ادیبان

۹-۴ کتابان و تصرفات آنان - آثار منظوم

۹-۵ سهم نسخه‌شناسی تاریخی در شناخت آثار منظوم

۹-۶ تدوین دیوان‌های شعر بر حسب زمان سرایش

۹-۷ تدوین دیوان‌های شعر به اعتبار نظم، قیاس، فواید

۱۰. نسخه‌جویی و نسخه‌یابی ۳۳۹

۱۰-۰ شناخت کمیت و کیفیت فهرست‌های نسخ خطی

۱۰-۱ سرگذشت نسخه‌های خطی

۱۰-۲ نسخه‌های خطی در برخی کتابخانه‌های منطقه

۱۰-۳ آثاری که به نام می‌شناسیم

۱۰-۴ هدم و نابودی نسخه‌های خطی

۱۰-۵ فلسفه‌ستیزی و نابودی نسخ آثار فلسفی

- ۱۰- ۶ تعصبات مذهبی و تأثیر آن در نابودی نسخ خطی
- ۱۰- ۷ انتقال نسخه‌های خطی
- ۱۰- ۸ استمرار در تولید نسخه‌های خطی
- ۱۰- ۹ انتقال اجباری نسخ
- ۱۰- ۱۰ غارت نسخه‌های خطی از سوی ارتش‌بان و سوداگران اروپایی
- ۱۰- ۱۱ تسمت و پراکندگی نسخ خطی
- ۱۰- ۱۲ فهرست‌نویسی نسخ خطی
- ۱۰- ۱۳ فهرست فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی
- ۱۰- ۱۴ ضعف و مستی برخی فهرست‌ها
- ۱۰- ۱۵ معرفی چند فهرست دیگر
- ۱۱- تاریخ تصانیل نسخ خطی و اهمیت و ضرورت آن ۳۵۱
- ۱۱- ۱ ضرورت تصحیح متون
- ۱۱- ۱ روش نادرست برخی مصححان
- ۱۱- ۲ ایضاً روش نادرست برخی مصححان
- ۱۱- ۳ تصحیح میان یونانیان باستان
- ۱۱- ۴ قدیم‌ترین نمونه تصحیح متون
- ۱۱- ۵ تصحیح در نخستین قرون هجری قمری
- ۱۱- ۶ تصحیح متون در قرون وسطا
- ۱۱- ۷ تصحیح متون مدرسی
- ۱۱- ۸ تصحیح نزد لغویان
- ۱۱- ۹ اصلاح متون در عهد صفوی
- ۱۱- ۱۰ تصحیحات ذوقی متأخران

- ۱۱- ۱۱ تصحیحات ذوقی دیوان حافظ در عصر تیموریان
- ۱۲- ۱۱ مصحح ملازم طبع در شبه‌قاره هندوستان
- ۱۳- ۱۱ تصحیح نسخ خطی فارسی در اواخر سده ۱۹ میلادی
- ۱۴- ۱۱ نقد ادبی در ماوراءالنهر
- ۱۵- ۱۱ فضلی عصر قاجار و اصلاح متون
- ۱۶- ۱۱ حاصل مساعی و کوشش‌های مذکور
- ۱۷- ۱۱ آرای محمد قزوینی درباره تصحیح نسخه‌های خطی
- ۱۸- ۱۱ رأی جلال‌الدین همایی درباره تصحیح نسخه‌های خطی
- ۱۹- ۱۱ گفتار طنزآمیز زرین کوب درباره نقد و تصحیح متون
- ۲۰- ۱۱ تأثیر آرای موصوف در حوزه تصحیح متون
- ۲۱- ۱۱ مصداق علمی تصحیح متون
۱۲. آمّخته‌ها و آموخته‌های مصحح ۳۷۹
- ۱- ۱۲ خصیصه‌های مصحح
- ۲- ۱۲ مصحح متخصص
- ۳- ۱۲ ساحت شناختگی و دانشوری مصحح متخصص
- ۴- ۱۲ مفهوم «امانت» در حوزه تصحیح متون
- ۵- ۱۲ معنای «امانت» از دیدگاه محمد قزوینی
- ۶- ۱۲ دانش کتاب‌شناسانه مصحح
- ۷- ۱۲ نسبت‌های نامستند در کتاب‌شناسی نسخ خطی
- ۸- ۱۲ مصحح و دشواری‌های کتاب‌شناسی
- ۹- ۱۲ شناخت نسخه‌های کمکی در حوزه تصحیح متون
- ۱۰- ۱۲ سهم نسخه‌های کمکی در تصحیح نسخ خطی

۱۲- ۱۰ مصحح و داده‌های دانش‌شناسی

۱۲- ۱۱ دانش زبان‌شناسی تاریخی و فرآیند تصحیح

۱۲- ۱۲ دانش مصحح از سبک‌های نویسندگی و سُرابتدگی

۱۲- ۱۳ ادب و عادت مراجعه به منابع

۱۲- ۱۴ روشمند بودن کار مصحح

۱۳. مراحل و روش‌های تصحیح نسخ خطی ۳۹۳

۱۳- ۰ هدف نقد و تصحیح متون

۱۳- ۱ مراحل تصحیح نسخه‌های خطی

۱۳- ۲ بررسی نسخه اساس

۱۳- ۳ آرا و ابواب و فصول

۱۳- ۴ بندها (پاراگراف‌ها)

۱۳- ۵ آیین نگارش رونویس مصحح

۱۳- ۶ روش‌های چهارگانه تصحیح نسخه‌های خطی

۱۳- ۷ انتخاب روش تصحیح بر پایه کیفیت نسخ خطی

۱۳- ۸ ضبط نسخه‌بدل‌ها

۱۳- ۹ توجه مصحح به شکل واژه‌ها و ضبط‌های گوناگون

۱۳- ۱۰ مشترکات نگارش‌های هم‌نسخ

۱۳- ۱۱ متون روایی

۱۳- ۱۲ تحریرهای متفاوت متون و تصحیح آن‌ها

۱۳- ۱۳ بی‌توجهی برخی مصححان به تحریرهای دوگانه کتاب

۱۳- ۱۴ در اینکه نسخه‌های فشرده و خصوصی تحریری دیگر نیست

۱۳- ۱۵ نگارش‌های فارسی‌شده (/ مترجم) و نحوه تصحیح آن‌ها

۱۳- ۱۶ نسخه‌های آثار تعریب‌شده

۱۳- ۱۷ ترجمه‌های متعدد از اثری واحد و نحوه تصحیح آن‌ها

۱۳- ۱۸ متون مشروح (/ شرح‌شده) و جایگاه آن‌ها در تصحیح متون

۱۳- ۱۹ متون منظوم و تجمع و پراکندگی شعر شاعران فارسی‌گوی

۱۳- ۲۰ تصحیح دیوان شاعر به کمک دیگر آثار او

۱۳- ۲۱ تجدید تصحیح متون ادبی

۱۳- ۲۲ تصحیح متونی که نسخه اصل دارند

۱۴ ساز و آراء نسخه‌بذل‌ها و نشانه‌های مقرر در تصحیح نسخ خطی ۴۳۷

۱۲- ۰ جایگاه نسخه‌بذل‌ها در تصحیح انتقادی متون

۱۴- ۱ ساز و آراء نسخه‌های بدل چیست؟

۱۴- ۲ ضوابط حدیثی نزد پیشینیان

۱۴- ۳ روش کارل لایبخت در برخورد با اختلاف نسخه‌ها

۱۴- ۴ بهبودده‌نمایی نسخه‌بذل‌ها در نظر بعضی معاصران

۱۴- ۵ اهمیت نسخه‌بذل‌ها در عرصه تصحیح انتقادی متون

۱۴- ۶ نسخه‌بذل‌ها نمودار ذهنیت تکثرگرای مصحح

۱۴- ۷ نسخه‌بذل‌ها و میزان اطمینان خواننده محقق

۱۴- ۸ نسخه‌بذل‌ها به حیث جبران‌کننده لغزش‌های احتمالی مصحح

۱۴- ۹ نسخه‌بذل‌ها به حیث آینه تصحیح انتقادی متون

۱۴- ۱۰ نسخه‌بذل‌ها به منزله تأییدیه روش مصحح

۱۴- ۱۱ وجوه نسخه‌بذل‌ها

۱۴- ۱۲ نسخه‌بذل‌ها به حیث میزان دقت مصحح

۱۴- ۱۳ فایده ساز و آراء اختلاف نسخه‌ها

- ۱۴-۱۴ اختلاف نسخه‌ها و طبیعت نسخ خطی
- ۱۴-۱۵ جایگاه اختلاف نسخه‌ها
- ۱۴-۱۶ رأی و نظر نگارنده درباره موضوع نسخه‌بذل‌ها
- ۱۴-۱۷ نشانه‌های متداول در تصحیح انتقادی متون
- ۱۴-۱۸ برگ‌شمار نسخه‌های خطی
- ۱۴-۱۹ سطرشمار متون
- ۱۴-۲۰ نشانه [ ] و کاربرد آن در تصحیح متون
- ۱۱-۱۱ رموز نسخه‌های خطی
- ۱۴-۲۲ نقطه‌گذاری و آیین سجاوندی در تصحیح متون فارسی
- ۱۴-۲۳ انواع خطی و گونه‌های متفاوت نقطه‌گذاری
- ۱۴-۲۴ نشانه‌های این در تصحیح متون فارسی
- ۱۴-۲۵ برخی نشانه‌ها در متون متداول در تصحیح متون
۱۵. پژوهش‌نامه انتقادی مصحح ۴۵۷
- ۱۵-۱ مصحح در جایگاه منتقد
- ۱۵-۱ پژوهش‌نامه مصحح به حیث کارنامه او
- ۱۵-۲ بصیرت انتقادی مصحح
- ۱۵-۳ نقد داخلی و خارجی متون
- ۱۵-۴ نقد تاریخی متون
- ۱۵-۵ جست‌وجو در منابع منقولات متون
- ۱۵-۶ تعلیقات و حواشی مصحح
- ۱۵-۷ ضرورت نسابه‌نویسی در تصحیح متون
- ۱۵-۸ تاریخ نمایه‌نویسی برای متون فارسی

۹-۱۵ طبیعتِ متون و نمایدهای مناسب آن

۱۵-۱۰ پایان کار پژوهش نامه مصحح

۴۶۹ ..... نسخه‌شناسی به روایت تصویر

۵۱۷ ..... یادداشت‌ها و ارجاعات

۶۱۵ ..... مشخصات گزیده‌ماخذ

۶۲۷ ..... نمایی عام اصطلاحات و نام‌ها

www.ketab.ir

ای نسخه نامه الهی که تویی
وی آیه جمال شاهی که تویی
بیرون ز من نیست در چه در عالم هست
در خود بطلب برانجام شاهی که تویی

بنده در رباعی جوانی، دم که در روم پدرم - که نخستین استادم در زمینه نسخه / متن بودند - در خلوت خود رباعی مذکور را زمزمه می کردند^(۱) و چون بنده را می دیدند می گفتند که همین انسان خدایی، که بنده را از قوی است و توانمند، از وجهی دیگر، در شأن ناتوانی او خیام نیشابوری گفته است که چه ناچاران است!

هر یک جندی یکی برآید که منم
با نعمت و سیم و زر گراید که منم
چون کارک او نظام گیرد روزی
ناگاه اجل از کمین درآید که «منم»

ایشان همواره یادآور می شدند: «این همه تفکر و شناختگی، به یاد در مورد انسان، در گهواره نسخه های خطی نهفته است که در سرتاسر جهان پراکنده مانند است.»
دوران زیست بنده با پدرم کوتاه بود؛ ولیکن پُر از حال، پُر از آموزه های

(۱). مرحوم میر غلامرضا مایل هروی آن رباعی را از سخنان مولانا جلال الدین بلخی می دانستند. پیش از دو دهه گذشت که بنده در پی ناملات مرحوم دکتر محمدامین رباعی و دکتر محمدرضا شفیعی - که آن را از اثر نجم الدین رازی و مجدالدین بغدادی می دانند - بر پایه اسنادی متقن و پیوند ژرف آن رباعی به تفکر شیخ نجم الدین کبری، به این نتیجه رسیدم که رباعی مذکور از ابوالجناّب شیخ کبیر، نجم الدین کبری، است؛ زیرا پایه هستی و حیات بر زمین خداوند انسان است. و این درک در رساله های شیخ کبیر خبوق (ستاره کبرا) موج می زند.

فرهنگی. و آموخته‌هایم در زمینه نسخه و متن، به صورت‌های عملی و ذهنی، دو سالی طول کشید. چون به تحصیلات دانشگاهی پرداختم، در آن روزگاران، در دوره لیسانس نیز باید رساله‌ای به جهت پایان‌نامه دوره کارشناسی می‌نوشتیم. بنده در دانشگاه فردوسی با استادم، مرحوم دکتر غلام‌حسین یوسفی، می‌خواستم متن *نزهة الارواح* امیر حسینی غوری هروی را به تصحیح بردارم. ایشان گفتند: «چنین کاری هزینه برمی‌دارد و دانشگاه تقبل نمی‌کند. بگذار به دوره کارشناسی ارشد.»

اما این بحث استاد یوسفی و بنده به اینجا انجامید که، در دوره کارشناسی ارشد، مرحوم استاد احمد گلچین معانی را دکتر یوسفی به حیث آموزگار مباحث نسخه‌شناسی به دانشگاه دعوت کردند و در آن زمان گویا فقط در رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی، آن‌هم در دوره کارشناسی ارشد، دو واحد درسی به نام نسخه‌شناسی نسخه‌های خطی وجود داشت.

باری، نگارنده از حدود شانزده سالگی، در خدمت پدرم، به تأمل و توغل در زمینه نسخه‌شناسی و تصحیح متن پرداخته بودم و پس از دو دهه رؤیت نسخه‌های خطی و مطالعه متون فارسی و عربی، که در مشرق و مغرب عالم انتشار یافته است به ذهن و زبان موضوع سخت پهن و ژرف شده بودم و روش‌های تصحیح نسخه‌های خطی دست یافته‌ام. در حوالی دهه شصت ضرورت وجود چهار کتاب را (در قلمرو نسخه‌نویسی، گونه‌شناسی نسخه‌های خطی، صور تاریخی خط و بین رسم خط، وجوه کاغذ و شناخت کاغذیان و ورآقان، و تاریخ تصحیح متون و اسباب انتقادی و زبان‌شناسانه متون در زبان فارسی) حس کردم و در پی آن شدم که جای آن را این‌خلا و کمبود را پر کنم و به بود برسانم.

با امکانات ناچیز خود شروع کردم و تا کنون دو کتاب از چهار کتاب مذکور به نام‌های تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی متون و کتاب راپر ادبی در تمدن اسلامی^(۱) فراهم شده است. نخستین کتاب را هم‌اکنون به حیث کتاب آموزشی (درسی) در مراکز دانشگاهی و تحقیقاتی به کار می‌برند. نگارنده نیز این اثر را برای دانشجویان کارشناسی دانشگاه شهید بهشتی، که در بنیاد ایران‌شناسی مشغول تحصیل اند، تدریس

(۱). این کتاب با افزوده‌های بسیار و تغییر و تحریر بخش اصطلاحات نسخه‌نویسی و خط و کاغذ و جلد و قلم و مرکب و مداد و سیاهی و ... از سوی همین ناشر در دست انتشار است. امید دارم زودتر به دست خوانساران برسد.

کردم. اما نسخه‌های هر دو اثر سالیانی است که نایاب شده است و بارها از دانشجویان و تعدادی از خوش‌نویسان انجمن خوش‌نویسی تهران و نیز برخی از مصححان متون شنیدم که در پی این دو کتاب بوده‌اند و ...

به این ملاحظه دوست دانشمند، آقای دکتر ایرج داداشی، مدیر پژوهش معاونت پژوهش و آموزش (پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی)، این دو کتاب را دریافتند و نشر مجدد آن‌ها را با افزوده‌هایی از بنده خواستار شدند. نگارنده هر دو اثر را، با افزوده‌های بسیار درباره کتاب‌آرایی، به ایشان واگذاردم. امیدوارم سلیقه و ذوق ناشر و هم‌علاقه فرهنگی آقای خسرو زینال‌پور، معاون محترم پژوهش و آموزش حوزه هنری، و پی‌گیری‌ها و همراهی‌های آقای دکتر داداشی و همکاران ارجمندشان، آقای حیدر زما پامرد و خانم فاطمه بهبودی و خانم میترا باقری و همه آنان که در مراحل تولید و نشر این اثر اهتمام بلیغ کرده‌اند سیاست و قدردانی این بنده را بپذیرند و از انقباض مس‌خانه با جعه‌کنندگان، استادان، و دانشجویان درخواهم که گر خدای خواهد، عزّ و جلّ امکانی و زمانی فراهم گردد تا دو کتاب دیگر را - که جای آن‌ها در مرحله آموزش عالی و دوره کارشناسی ارشد، فهرست‌نویسی نسخ خطی، و گونه‌شناسی تاریخی گونه‌های خطی فارسی و ... همچنان خالی می‌نماید - تألیف و تدوین کنم و دین خویش را به دل زینت فرهنگمان ادا نمایم. گفتنی است که، گاه در متن این تألیف و گاه در بخش‌های دست‌ها و ارجاعات، نگارنده به اعتبار نمودن مصداق‌ها و مثال‌ها از متون مصاح معاصران یاد کرده و گاه این یادکرد را با نگره انتقادی مجال طرح داده است. این نگره انتقادی را محققان دانشمند و نکته‌دان معاصر به مفهوم «خرده‌گیری» و «عیب‌جویی» تلقی ننمایند؛ که نگارنده خود در این زمینه بیش از سه دهه و نیم عمر را سیری کرده و به صورت تصحیح متون کاملاً آشناست. مقصود نگارنده بیشتر ایجاد مباحث و نقد و نظر بر این زمینه بوده است، نه خرده‌گیری و زحمت کلان محققان متن‌شناس را نادیده گرفتن. زیرا، جایی که بنده با بضاعت اندک دانسته‌ام فراهم آوردن قواعد و مبانی هر علمی بدون نقد و نظر به حاصل نمی‌آید. این نکته را به این مناسبت موضوعیت دادم که یکی از معاصران ما به لحاظ همین نقد و نظرها سخت کوشید تا این کتاب را از دور مطالعه نسل معاصر، که به سوی نسخه - متن روی آورده‌اند، دور کند. اما آنان که از منصفیت و معدلت تحقیقاتی برخوردارند، بر پایه همین کتاب و اثر دیگر نگارنده، نقد و تصحیح متون، به

مباحث نسخه‌شناسی و تصحیح متون اهتمام کردند؛ از آنان سیاس دارم و امتنان که در زمینه‌ای صعب و دشوار، اما سخت درخور، که ضرورت آن به مناسبت درک تاریخیت فکر و فرهنگ شدیداً حس می‌شود، کوشیدند. و آخر دعوانا ان الحمد لله اولاً و آخراً.

ن. مایل هروی

۱۲ آذر ۱۳۹۰

تهران

www.ketab.ir

دیباجة اول

در هر یک از تمدن‌های بشری یک یا چند خاصیت غالب زایش و پرورش یافته است. خاصیت غالب در تمدن یونان تفکر دیالوگی (/گفت‌وگویی) بود. فرهنگ یونان با همین وجه غالب در دین‌های مانده‌گار ماند. اما در تمدن اسلامی «کلام» و «کتاب» از خاصیت‌های غالب محسوب می‌شد؛ زیرا «کتاب» در آغاز پیدایی این تمدن به منزله معجزه پیامبرش (ص) شناخته شد.

خاصیت غالب تمدن، آنچه باشد، اهالی آن ناگزیرند به آن تکیه کنند؛ زیرا استوارترین و ماندگارترین موردی که محل اتفاق اهالی آگاه و خبیر هر تمدنی است خاصیت غالب آن تمدن است. آثاری که از دیگر تمدن‌ها به تمدن زنده نفوذ می‌کند و وجه غالب آن خاصیت را تقویت می‌نماید بیشتر از رنگ و لون همان خاصیت غالب در تمدن زنده است.

تمدن اسلام، که با معجزه کتاب پا به عرصه جهان بشری گذارد، با خاصیت غالبش روی به رشد و تعالی نهاد. یافته‌ها و پدیده‌های «کتاب»، که در تمدن‌های باستانی یونان و ایران و چین مجال طرح یافته بود، نرم‌نرمک به این خاصیت غالب در تمدن اسلامی نزدیک شد. نخست در بیت‌الحکمه پدیده‌های نسخه‌پردازی و کتاب‌رایی یونانی و اسکندرانی مترجمان و نسخه‌پردازان را به خود معطوف کرد. در همین اوان، با ورود دبیران ایرانی به حیث «کاتب» در دیوان عباسیان، یافته‌های طبقه دبیران ایران عهد ساسانی به حوزه نسخه و نسخه‌پردازان رسوخ کرد. وجود نسخه‌های آثار مانوی در نخستین قرون هجری نیز دانشوران و نسخه‌پردازان مسلمان را به خود معطوف داشت. نسخه‌های آثار مانوی، به لحاظ تذهیب و زیبایی، حس زیبایی‌شناسی نسخه‌پردازان

مسلمان را تحرک بخشید. اشارات جاحظ در کتاب الحيوان دقیقاً این موضوع را تبیین می‌کند.

البته نسخه‌های آثار مانوی چندین سده پیش‌تر از این به چین راه یافته بود و نسخه‌پردازان و کتاب‌آرایان چینی را با هنر زیباسازی نسخ کتاب و تأثیر آن بر توسعه و گسترش فرهنگ آشنا ساخته بود. اینکه اهالی چین پیش‌تر از دیگر جهانیان به ساخت کاغذهای مرغوب رسیدند و نیز به فراهم آوردن نسخ معیار (استانده) از آثار چینی در سده ۷ ق پرداختند و از طریق نسخه‌های معیار آثار به تکثیر و انتشار نسخ نگارش‌های مورد نظرشان اهتمام کردند بر اثر شیوع و روایی نسخه‌های آثار مانوی در آن دیر بوده است یا لاقلاً این نسخه‌ها بر رشد و شکوفایی پدیده نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی چینی تأثیر داشته است.

باری، همچنان‌که کاغذ را در آغاز اسیران چینی در سمرقند ساختند، در پی حمله مغول نیز تعدادی از نسخ آثار چینی به ایران آورده شد. نسخه‌های چینی و هم اسلوب فراهم شدن نسخ معیار به دست نسخه‌پردازان و دانشوران چینی در اواسط و اواخر سده ۷ ق هم در کتب آنه راغه هم در نوشتارخانه ربع رشیدی در تبریز شناخته شده است و پسندیده. لحن گفتار حواجه رشیدالدین همدانی در مقدمه طب اهل ختا و لحن حسرت‌آمیز محمود بناکتی در اثر تاریخی او حاکی از آن است که بعضی از دانشوران ایرانی در اواخر سده ۷ ق و اوایل قرن ۸ ق سخت شیفته نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی چینی شده بودند. اینکه، در همین دوره، نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی در ایران راه و روشی کاملاً هنری و نیز علمی پیدا می‌کند و نسخه‌ها، دست‌نویس و جهانیه از برخی آثار حواجه رشیدالدین همدانی ساخته و پرداخته می‌شود بر اثر آن شناسایی و شناختگی بوده است. نکته‌ها و یافته‌هایی که در نگارش‌های فارسی بازمانده از دهه‌های پایانی سده ۷ ق و اوایل قرن ۸ ق درباره نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی جاری در قلد ربع رشیدی مجال طرح یافته بود در سده‌های ۸ تا ۱۲ ق دست به دست و سینه به سینه می‌گشت. البته در اوایل سده ۹ ق یک بار دیگر جای پای نسخه‌پردازان اویغوری در کتابخانه شاهرخ میرزا تیموری دیده می‌شود. نسخه‌ای از معراج‌نامه به خط اویغوری در کتابخانه ملی پاریس موجود است که به سال ۸۴۰ ق در هرات ساخته و پرداخته شده است. دو دهه پیش‌تر از آنکه شاهرخ میرزا عده‌ای از دیوان‌سالاران و بازارگانان را به حیت اعضای سفارت از هرات به چین روانه کند، هم یکی از نسخه‌آرایان، به نام حواجه غیاث‌الدین

نقاش، به دستور بایسنغر میرزا همراه آنان بود. اعضای سفارت در سال ۸۲۵ ق به هرات بازگشتند و غیاث‌الدین نقاش سفرنامه‌اش را به بایسنغر پیش‌کش کرد. برخی از اشارات این سفرنامه و نیز آغاز شدن کار شاهنامه بایسنگری نشان می‌دهد که طرز و اسلوب نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی چینی با دقتی بیشتر در عهد تیموریان مطمح نظر نسخه‌پردازان و کتاب‌آریان ایرانی بوده است.

از ربع نخست سده ۹ ق انگیزه پرداخت نسخه استانده (معیار) نزد دانشوران و ادیبان فارسی‌زبان مطرح می‌شود. پس از شاهنامه بایسنگری، طرح شاهنامه شاه طهماسبی از یک سو و طرح شاهنامه شیبانی‌ها از دیگر سو مسئله نسخه معیار را درخور تأمل و تفتیش می‌سازد. تهیه نسخه استانده دیوان حافظ هم در حوالی سال ۹۰۵ ه ق به سرپرستی خواجه عبدالله بیانی به همان مقوله وابستگی دارد.

این همه سعی و کوشش در حوزه نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی از یک سو و از دیگر سو سیره علمی، ششمنان و طالبان علم در جهان اسلام، که بر پایه وسواس‌های علمی به نسخه‌نویسی و مقایسه و صلاح نسخه‌های آثار مورد نظر می‌پرداختند، «معجزه کتاب» را در جهان اسلام به «تمدن کتاب‌باورانه» پیوند زد و میراثی بر جای گذارد به نام «نسخ خطی»؛ که پس از فرهنگ‌های سیاسی و اقتصادی و فرهنگی سخت‌کرامند است و سخت‌وزین و هم‌سازنده و سازاورد سیاسی و پاس و پاس‌داری.

پاس‌داری، اما، از این میراث کتابی برای روی محتاج فحص و بحث و شناخت ارزش‌های صوری و معنوی آن‌هاست و این میسر نمی‌شود مگر بر پایه نظریه‌پردازی‌های علمی نسخه‌شناسانه و تصحیح انتقادی تک‌تک حرام آن میراث بلند و وزین. به این منظور نگارنده، حوالی یک دهه پیش‌تر، اثری پرداخت با نام نقد و تصحیح متون^(۱)، که مورد اقبال اهل فن قرار گرفت. دوست فاضل و دانشور، آقای محمدمهدی مؤذن جامی، بر آن تقدی نوشت و در معرفی آن کوشید. تدوین سدگال جنبه‌های درسی دانشگاه‌ها نیز از آن اقتباس‌ها کردند تا آنکه پس از یازده سال، بر اثر خواستاری دانشور فاضل، آقای نادر مطلبی کاشانی، دبیر محترم سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی، وابسته به کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نگارنده با نگره‌ای دیگر بخش نسخه‌شناسی نسخ خطی را تألیف کرد و بخش تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی را با تجدیدنظر و

(۱). نقد و تصحیح متون (مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی) مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.

افزونی و کاستی‌های لازم بر اثر موصوف به آن پیوست و اثر حاضر را فراهم آورد.
خواستاری و بی‌گیری آقای نادر مطلبی کاشانی در ایام تشدید پریشانی‌های نگارنده،
تلاش دل‌سوزانه سخنور فاضل، آقای محمدکاظم کاظمی، سرپرست محترم رایانه کوثر،
و نمونه‌خوانی دقیق باره‌ای از برگ‌های نمونه نخست به همت آقای محمدحسین ساوی
و فرزندم، سید شهاب مایل، تدوین این کار مختصر را در زمانی تنگ میسر ساخت.
از همه آنان سپاس دارم و تشکر و امتنان.

ن. م. ه

مشهد رضوی، کوی تک جنوبی

۱۳۷۹/۲/۱۰